

Systémové teorie a modernizace společenského života

IVAN MUCHA

Právnická fakulta UK Praha

System theories and modernization of social life

Abstract: The modernization of social life taking place in this country may be considered also from the system theory aspect. Present-day system theories, those following the new paradigms, express in a specific way the social reality and its dynamic variability. The author draws from Luhmann's conception differentiating society types according to their segmentary, stratificationary and functional differences. Modern society is characterized by a gradual advance of autonomous sub-systems (politics, economics, law, etc.) and at the same time by the development of a new type of their inter-dependence on the principle of functional differentiation. Our society is neither modern nor post-modern, but post-totalitarian. The modernization process takes the form of a gradual reduction of the rigid hierarchic totalitarian society, where politics had a dominant position. This frequently leads to unfounded expectations that all problems can be resolved "politically", by a "miraculous" therapeutical intervention. From the aspect of the system theory it is a "incorrectly formulated problem". The evolution of society, modernization of society expressed by the system theory is presented in the scheme of differentiation between social reality and pragmatistical functioning of a non-ideological, i.e. democratic society. The point is not a social therapy, but orientation in the complicated situation of present-day society.

Sociologický časopis, 1991, Vol. 27 (No. 6: 715-725)

Jedním z hlavních témat sociologické teorie bylo již od samého počátku téma sociálních změn, sociální dynamiky, spojované úzce s ideou sociálního pokroku. Sociologie byla zamýšlena jako disciplína, která se uplatní i při řešení konkrétních problémů sociálních a politických. Kromě teoreticko-poznávací funkce měla plnit i terapeutickou. Její orientace byla spíše budoucnostní se stálým důrazem na možnost formování či organizování společenského života jako uskutečňování sociálního pokroku. Obvykle se hovořilo o modernizaci společenského života.

Jestliže na samém počátku sociologie byla modernizace spojována s hodnotící kategorií "pokroku", především myslitelů socialistického zaměření, opírajících se o poznatky Darwinovy evoluční teorie, pak v dějinách sociologie můžeme nalézt také sociology, kteří "evoluci společnosti" chápou nehodnotícím způsobem. Modernizace je vlastně výrazem prosazování nových forem života, nově se ustavujících sociálních vztahů, vzniku nových institucí ap.¹ [Habermas 1985: 10-11]. Postihnout narůstající složitost života moderní společnosti v obecné rovině, objasnit mechanismy a pravidelnosti lidského chování, určit obecné rysy postupné atomizace společnosti a na druhé straně nových forem sjednocení a uspořádání, to se stalo také jedním z hlavních podnětů k udržení sociologie jako samostatné vědní disciplíny

¹) Pojem modernizace je zde užíván v širším smyslu, než jak je tematizován v různých "teoriích modernizace" od 50. let našeho století, tedy ve významu "prostorově-časově neutrálního modelu" pro výklad sociálního vývoje.

(především v dílech E. Durkheima a G. Simmela) a je trvalou součástí její tradice. Tento typ otázek, které si sociologie klade, a odpovědi, které podává, je nezastupitelný a nemůže být formulován ani filozofy, ani historiky, ani ekonomy, ani politology.

V současné sociologické teorii systému můžeme rozeznat návaznost na tuto tradici sociologického myšlení. "Modernizace" je v jistém smyslu shodná s pojmem "evoluce společnosti". Systémové teorie jsou popisem evoluce společnosti, jejího "samovývoje"³ [Luhmann 1980, 1984; Willke 1987]. V kategoriích systémové teorie jsou typickými znaky modernizace společenského života narůstající složitost společenských vztahů, diferenciací systémů jednání, komplexita a redukce komplexity [Luhmann 1984]. Hlavním znakem je ustavení typu tzv. funkcionálně diferencované společnosti vzájemně závislých systémů (politiky, práva, vědy aj.). Můžeme si položit otázku, jaká je situace naší společnosti v kontextu "evoluce společnosti", tedy utváření moderního "funkcionálně diferencovaného" systému.

Vytvoření moderní společnosti, tedy ekonomicky prosperujícího politicky demokratického, efektivně fungujícího společenského systému, je jedním z hlavních cílů změn, k nimž u nás dochází. Synonymem moderní společnosti jsou dnešní Spojené státy americké, Německo, Švédsko či Japonsko. Tyto země se vyznačují především vysokou životní úrovní, politickými svobodami, rozsáhlým uplatněním vědy a techniky a racionální administrativou. Je v nich v jistém smyslu naplněn ideál sociálního pokroku, tak jak se vytvářel a prosazoval od počátku minulého století. I když byly splněny mnohé toužebné představy, které mohly být ještě tehdy považovány za utopické, není život v těchto zemích pobytem v rajském Eden. Vznikají nové úzkosti, strachy a obavy. Fungující a prosperující moderní společnost není a nemůže být harmonická a bezkonfliktní. Utopické ideály jsou příliš statické, zatímco realita společenských změn je dynamická a je doprovázena stálým napětím. Návrat do Evropy, tak jak se o něm dnes u nás často hovoří, neznamená nic jiného, než vytvoření společnosti moderního typu.

Změny, k nimž ve společnosti dochází, nejsou v systémové teorii popisovány jako důsledek cílové zaměřeného smysluplného jednání plánovitého či řízeného, individuálního či skupinového, ani jako kontinuální výsledek "objektivního" procesu

2) Základem těchto úvah bylo promyšlení důsledků narůstání významu "dělby práce" v moderní industriální společnosti, a to nejen z hlediska tradičního pojetí politické ekonomie (A. Smith), ale také ve významu obecně sociálním, s ohledem na nové formy organizace společenského života. Sociologicky "přiměřené" je tento jev postupné atomizace života a současné nutnosti nových "forem sjednocení" zachycen v pojmu "sociální diferenciací". Systémové teorie navazují také částečně na tento typ abstraktní tematizace sociologických otázek, zatímco sociálně kritické teorie přihlížejí spíše k tzv. "humanistické" tradici sociologie, tedy se více inspiroují filozofií a duchovními vědami. Vysoce abstraktní analýza systémových teorií v sociologii čerpá podněty spíše z kybernetiky a moderní biologie, ve kterých má pojem systému klíčové postavení. K pojmu "sociální diferenciací" viz [Luhmann 1985].

3) Zde se klade důraz na "pozorování" a "popis" reálných strukturálních změn moderní společnosti. To vyžaduje nové sémantické zachycení procesu vývoje společnosti, které v novém paradigmatu systémové teorie se opírá o pojetí systému společnosti jako "sebereferenčního" a "autopoietického".

společenské evoluce. Jsou výrazem složitých strukturálních změn, především proměn "forem diferenciací". Pojem "diferenciací" vyjadřuje určující princip "samovývoje" systému, postupující a stále samovolně se opakující proces štěpení vztahů systém/okolí uvnitř systému⁴. Moderní typ společnosti je společnost "funkcionálně diferencovaná", které předchází společnost segmentárně stratifikačně diferencovaná⁵ [Luhmann 1973, 1980]. Segmentární princip diferenciací je formou nejjednodušší. Je odvozen z demografického růstu vytvářením stejných jednotek, zvláště pak rodin, skupin, obcí ap. Každý parciální systém je zaměnitelný. Je to souhrn stejných nebo podobných systémů. Teprve přechodem k stratifikačně diferencované společnosti je splněn předpoklad pro vytvoření vyššího typu kultury. Princip diferenciací zde spočívá v hierarchickém rozdělení systémů společnosti a v důrazu na jejich hierarchicky stanovený význam. Funkcionálně diferencovaná společnost sestává z mnoha rozdílných specializovaných částí, které jsou na sobě závislé. Základním rysem funkcionální diferenciací moderních společností je narůstání vzájemných závislostí mezi postupně se vydělujícími částmi a v jejich nehierarchickém, horizontálním uspořádání.

Proces modernizace společenského života, který je uskutečňován ve vyspělých kapitalistických státech, byl také u nás značně dynamický v době první republiky a po roce osmačtyřicátém byl přerušen. Politická ideologie a utopické vize lepší budoucnosti zastřely výhled na realitu moderní společnosti. Samopohyb společnosti byl přerušen vládou jedné ideologie a jedné politické strany, hypertrofií významu politického systému jako určujícího pro všechny formy společenského života. To odporuje principu modernizace, tedy postupnému vydělování systémů lidských činností vyvázaných z jakékoli ideologické superiority, které odpovídá nutnosti řešit komplexně, racionálně a efektivně nově vznikající problémy. Tato skutečnost by se také měla projevit při výkladu požadavků a možností dalšího vývoje naší společnosti.

Systémové teorie v sociologii jsou vlastně jen popisem evoluce samovývoje společnosti a pokusem o co nejkompaktnější zachycení tohoto dění, tedy postupného vydělování a osamostatňování jednotlivých subsystémů společnosti a jejich vzájemné funkcionální a nikoli kauzální závislosti. Systémové teorie moderní společnosti nabízejí nové možnosti analýzy sociálních vztahů z hlediska nových koncepcí a kategorií, jako jsou např. sebereference, sebeorganizace, relace, komplexita, kon-

⁴) To je charakteristické pro pojetí systémů jako autopoietických.

⁵) Luhmann těmito pojmy analyzuje základní typy společenských vztahů, které se vytvořily v procesu evoluce společnosti. Proces modernizace společenského života, tedy vytvoření funkcionálně diferencované společnosti, se uskutečňuje především díky větší efektivitě tohoto systému při řešení reálných problémů. Jejich manipulace si vyžaduje jiný typ řešení, než je "účelová racionalita", která je víceméně základem všech rozhodnutí v hierarchicky uspořádané společnosti "stratifikačně diferencované". V moderní společnosti jsou zabudovány "mechanismy" řešení problémů, jejichž "reflexivita" je jiného řádu, než je subjektivně vázaná účelová racionalita.

tingence, které přesahují rámec tradiční klasické sociologie a mají povahu interdisciplinární. Pozorují sociální systémy především jako autopoietické⁶.

Ekonomika, politika, právo, věda a jiné sociální systémy se vyvíjejí v moderní společnosti v mnohem větší míře autonomně podle zákonitostí jim vlastních. Při řešení problémů uplatňují sobě vlastní prostředky a samy se dále diferencují. Rozšiřují se "horizontálně", což v této souvislosti znamená, že ekonomika hledá nejvhodnější řešení ekonomická, právo právní, politika politická atd. Tím také navzájem vymezují přesněji své "hranice". Žádná z oblastí společenského života moderní "funkcionálně diferencované" společnosti nemá dominantní postavení v tom smyslu, že by imperativně, kauzálně bezesbýtku ovlivňovala či určovala společenský vývoj. Změna jednoho systému vyvolá změny v ostatních, ale kontrola a regulace podléhá specifickým vlastnostem každého z nich. Jednotlivé systémy se vzájemně přizpůsobují podle podmínek a možností vlastních každému z nich. Čím je systém "modernější", dokonalejší, tím rychleji může reagovat na nově vzniklé situace. Z hlediska systémové teorie není stav moderní společnosti harmonický či bezproblémový. Spojovat přirozený stav společnosti s bezkonfliktností, klidem a idylou je iluzorní. Každá společnost je stále ve stavu ohrožení a trvalého napětí. Tato situace je průvodním jevem dynamického vývoje jednotlivých systémů a formování jejich vzájemné funkcionální závislosti. Moderní společnosti neustále produkují problémy, a zároveň vytvářejí i mechanismy jejich řešení.

Totalitní společnost je typově jiná než moderní. Je to společnost stratifikovaná hierarchicky, ve které má politický systém dominantní postavení a direktivně zasahuje do všech oblastí společenského života. Za nástroj vhodný k vykonávání tohoto vlivu slouží vládnoucí politická strana, která řídí a ovládá ekonomiku, právo, systém vzdělání ap.

Představa o všemohoucnosti politické moci je zde zakalkulována do vzorců jednání a formuje vědomí lidí žijících ve společnosti tohoto typu. Síla politické moci, zjevná a skrytá, je všudypřítomná. Důsledky působení reálné struktury i převládajících představ ve vědomí lidí bývají hluboké a jak je vidět i po pádu totalitního systému u nás i dlouhodobě. Jsou příčinou nízké politické kultury občanů, útěku před odpovědností, hledání nejvhodnějších způsobů přežití na principu kompromisu s mocí, vyčkáváním, alibismem ap.

Návrat do Evropy je synonymem vytvoření moderní společnosti. To znamená značné strukturální změny, vytvoření funkcionálně diferencovaného společenského systému, který bude mít všechny podstatné znaky vyspělé západní společnosti. Důraz musí být položen na reálné změny a nejen na nové ideové zdůvodnění toho, co je nové. Nejde o vytvoření nové ideologie, která by legitimovala politickou moc, případně nové politické vedení státu. Moderní společnosti funkcionálně diferencované schází zcela normativně závazný systém jednání předpokládající všeobecný souhlas. Jde také o uvolnění možností k pragmatickému rozhodování a jednání. Zatím se zdá, že nová koncepce politiky je spíše určena filozofickým salónům než reálné politické scéně.

⁶) Souhrnnou informaci a pokus o výklad pojmů systémové teorie podle "nového paradigmatu", na kterém má hlavní podíl N. Luhmann, podává H. Willke [1987].

V moderní společnosti je politika funkcionálně odlišena od ekonomiky, vědy a dalších sociálních systémů. Z hlediska komplexu společenských problémů plní pouze parciální funkci ve srovnání s ostatními systémy. Systémové přístupy vycházejí spíše ze Simmelovy analýzy vztahu mezi "vládnoucími a ovládanými"⁷⁾, než z klasické teorie politicky definované společnosti, ve které byla politika definována jako kulminační bod zájmů člověka a občana. Hlavní zájem moderní politiky je zaměřen k nalezení konsensu, aniž by se muselo sahát k násilným prostředkům a k odstranění toho, aby byly určité skupiny upřednostněny v procesech rozhodování a přijímání povinností a jiné naproti tomu znevýhodněny. N. Luhmann říká, že dobrá politika je taková, která je schopna spojit maximum schopnosti realizace rozhodnutí s minimem nepřátel [Luhmann 1987: 11]. Musí se pokoušet přesvědčit protivníky a poražené, že jimi nezůstanou věčně. Myslet ve schématu přátel/nepřátel neodpovídá struktuře moderní společnosti.

Situace u nás je dnes relativně nadějnější, než tomu bylo dříve. Neexistují žádné politické zábrany modernizace společnosti. Je třeba se dívat kolem sebe, orientovat se v prostoru "světové společnosti" a pozorovat tendence, které mají univerzální charakter, přizpůsobit se onomu tlaku moderních společností a nikoli se mu z malicherných důvodů bránit. Něco podobného jsme prožívali v dobách předchozích. Jedna z příčin ztroskotání a krachu předchozího socialistického systému byla v tom, že sice chtěl být prosperující jako kapitalistický, ale chtěl toho dosáhnout "vlastní cestou", "s ohledem na specifické rysy" ap. Jenže tady se ukazuje, že to nejde. Buď se "dostaneme do Evropy", tedy se staneme moderní zemí, vytvoříme podmínky pro ustanovení moderního typu společnosti a pak budeme hledat to, co je v něm naše, nebo se přes všechny zábrany a "specifika", "otázky, které je ještě třeba vyřešit", nehneme z místa a proměníme se v zemi prohlubujících se rozporů. Základní typ moderní společnosti je pouze jeden. Ne proto, že by ho někdo vymyslel, ale že je výsledkem evolučního vývoje, který směřuje k světové společnosti a vynucuje si diferencované změny. Rozpoznat to, co se podstatně mění, co je důležité a prvotní, politicky, ekonomicky určující, nelze z meditací nad českým či slovenským údělem. Logika otázek a odpovědí při vytváření moderní společnosti má také své zákonitosti. Její jazyk je spíše pragmatický než spekulativní.

Lidem vyrůstajícím a dlouho žijícím v totalitním systému, kde vládla všemocná politická strana a všechny projevy byly prvotně vykládány z hlediska politického (zda jsou škodlivé či prospěšné), je obtížné vysvětlit, že v moderní společnosti je obsah pojmu politika zúžený. Politický systém je jedním ze subsystémů společnosti, tedy politika je jen jednou z oblastí společenského života. Politika není všemohoucí síla a politické boje se v moderní společnosti nevedou na bázi ideologií, tedy rozvedením otázky, který model člověka a společnosti je lepší. Programy významných politických stran, které se střídají u moci, jsou v podstatě stejné nebo velmi

⁷⁾ V systémové teorii je podobně jako u G. Simmela kladen důraz na sociální komunikaci, na sociální interakci, na typy sociálních vztahů ap. Politické vztahy, souvislosti politického jednání, tvoří pouze jeden typ vztahů. "Sociologický přístup" k politice je v tomto smyslu odlišný od pojetí významu politiky a politického myšlení jako základu společenských přeměn a realizace ideálu lidství, které nezbytně čerpá z humanistické tradice evropské kultury.

podobné. Jsou odvozeny z principů novověkého demokratického myšlení. Ty se promítly do celého procesu evoluce společnosti ústícího dnes do typu společnosti funkčně diferencované, do autonomie systémů práva, ekonomie, politiky a jejich vzájemné funkční závislosti i do celkové současné prosperity celé společnosti. Dnes není prvotní otázka cílů, ale prostředků, jak udržet vysokou životní úroveň a jak eliminovat konflikty, které neustále vznikají. Z logiky věcí vyplývá, že nemohou být řešeny pouze politickým rozhodnutím.

Důsledky totalitarismu se u nás stále projevují voláním po jednorázovém politickém rozhodnutí, které by vyřešilo jednou provždy všechny základní konflikty. Předpokládá se, že když se dostane k moci elita složená z osvěcených a morálně nezávadných čistých jedinců, že pak vše půjde hladce rozumnou cestou. To, že se to nedaří, přes všechny upřímné snahy, je dnes jasné, ale není to jen chybou těchto jedinců. Mylná jsou také všeobecná očekávání, která oni nemohou splnit. Je to špatně formulovaný problém. Dnes jsou politicky úspěšnější ti, kteří mají razantní, neskrupulózní jednání i myšlení. Jednají v duchu předchozího systému a nacházejí odezvu u jeho pohrobků, tedy takřkajíc všeobecně. Je jim totiž rozumět, i když zanášejí politickou scénu balastem problémů druhého řádu, z hlediska prioritního požadavku modernizace společnosti. Oni totiž apelují na mylnou představu posílenou předchozí zkušeností, že politika je zázračným terapeutickým prostředkem. Úkolem politiky by mělo být vytváření podmínek pro vznik moderní společnosti, tedy umožnit ustavení a rozvoj autonomních systémů společnosti značně diferencované.

Katastrofální situace ekonomického systému u nás vyvolala návrh, jak jí čelit ekonomickou přestavbou. To vyžaduje změny, jimž se musí ostatní systémy adaptovat. Musí to udělat i politický systém, právní, systém vědy, výchovný, ekologický. Ekonomická změna nemůže být prosazena beze změn v rámci těchto systémů.

Právě z hlediska systémové teorie je více než jasné, že změny, které ekonomická reforma vyvolá, budou nesmírně rozsáhlé a že proniknou do všech oblastí společenského života. Nejde zdaleka jen o nějakou "ekonomickou" životní orientaci, o radostnou perspektivu osobní prosperity každého občana. Právě proto, že naše společnost není dostatečně elastická, flexibilní, vyvolá tato změna řadu nepředvídatelných reakcí, které nedovedeme odhadnout také proto, že schází adekvátní sociologicky relevantní informace a údaje o stavu naší společnosti. Radikální změna ekonomických vztahů, nastolení principu trhu je pouze předpokladem a nikoli cílem vytvoření společnosti moderního typu. Ekonomické prostředky nátlaku sice vytvářejí nový model ekonomického systému a zároveň podmiňují a provokují vývoj, diferenciační proces v ostatních sociálních systémech, ale neovlivňují jej přímo, kauzálně či direktivně. I z tohoto důvodu není možné očekávat, že modelem řešení ekonomických problémů v rámci ekonomického systému budou vyřešeny všechny problémy v rámci ostatních systémů. Dnes se však bohužel mnozí domnívají, že nově nastolený ekonomický model se prosadí silou analogickou síle politické moci v předchozím totalitním režimu. Uplatnění politické moci požadují tentokrát ve službě dobré věci, jak sami říkají, neboť jde o všeobecnou prosperitu ekonomickou.

Ekonomika a politika jsou sice v jistém smyslu základní systémy společnosti, ale v žádném případě nepokrývají široké spektrum zájmů a požadavků moderní horizontálně diferencované společnosti. Jejich funkce není "determinující", direktivní. Rozmanitost zájmů v současné společnosti, tradice jejího vývoje, historické souvislosti společenské struktury, vyvolávají otázky, které nelze řešit pouze politiky a ekonomicky, mocí a penězi. Vystřídat hypertrofii politické moci "zbožštěním" ekonomické síly jako jediné a rozhodující v systému moderní společnosti není možné. Podobně zanedbané jsou také ostatní sociální systémy, i když dnes je pochopitelně prioritní otázka ekonomická. V těchto systémech je situace ještě nepřehlednější než v oblasti ekonomické, a pokud nebudou jasně formulovány předpoklady jejich rozvoje v kontextu problémů jim vlastních (vědecké problémy vědy, ekologické otázky na bázi ekologie ap.), nestanou se součástí "společenské komunikace". Potom budou celospolečenské otázky "komunikovány" pouze na bázi politické či ekonomické, čímž formálně nepostoupíme za hranice typu "stratifikačně diferencované" společnosti, tedy předmoderní.

Jestliže jsou přijaty konkrétní zásady ekonomické přestavby inspirované novoliberalismem a jiné se nenabízejí, pak je nutné rychle reagovat konkrétními opatřeními místo úvah o tom, zda je to dobré nebo není. Důsledkem těchto rozhodnutí jsou nezbytné radikální strukturální změny celé společnosti. Odpovědnost politiků spočívá dnes v tom, že budou věnovat pozornost především otázkám životně důležitým s ohledem na jejich trvalý význam, tedy těm, které je nutné řešit při vytváření moderní společnosti.

Měl by se proto také změnit způsob, jakým se dnes veřejně diskutuje o těchto otázkách v parlamentu, ale také píše v novinách či mluví v rozhlase a televizi. Jsou to zatím převážně debaty příliš nevěcné a jednostranné. Řeší se otázky spíše morálně filozofické či morálně politické. To je bezesporu důležité například pro rozvíjení politické kultury v posttotalitní společnosti. Je zde však také řada otázek reálné politiky, což neznamená pouze politiku všedního dne, ale ani teoretickou koncepci víceméně se přibližující politickým zásadám. Znamená to především promýšlení reálných souvislostí a možných následků rozhodnutí v konkrétních podmínkách dané společnosti. Jde o orientaci reálné politiky, o čistě funkční analýzu reálných možností. Jediným kritériem rozhodování je zde efektivní řešení problémů. A to vyžaduje opět vidět naši společnost v reálných souvislostech a s ohledem na cíl, kterým je její modernizace.

Úvahy o systémové teorii vyvolávají dnes u těch, kteří neznají současný stupeň vývoje těchto teorií, určité rozpaky. Zjednodušeně se domnívají, že systémové teorie automaticky preferují celek systému na úkor jedince. Vytýkají systémovým přístupům jejich ahumánnost. To je důsledek úvah o politických systémech totalitního typu, případně o totalitním nároku systému jazyka, systému vědy či ekonomického systému. Tyto diskuse jsou živé v západní filozofii a sociologii.

Proti totalitaristickému pojetí systému, celku určujícímu a preferujícímu zájmy celku, kolektivu před zájmy jedince, je v moderních teoriích systému zdůrazněno pojetí systémů jako "souvislostí jednání". Systémy nejsou něčím "vnějším", represivním, ale vyvíjejí se jako autopoietické či sebereferenční v procesu diferenciaci [Luhmann 1984]. Represivní funkce systému z hlediska teorií autopoietických sys-

témů vzniká tam, kde se vývoj systému, evoluce společnosti zastaví. To se děje právě předřazením "ideologie", cílů, projektů, "nejlepších modelů člověka", ideálů společnosti ap., tedy určité teze, která se pak stane základem "mocenského" prosazování ideálu bez ohledu na reálné podmínky evoluce. "Humanistická tradice" akcentuje jiné aspekty společenského života a je v této souvislosti třeba říci, že jí pro co nejkomplexnější popis vývoje moderní společnosti schází slovník. Změny, které byly prováděny ve smyslu nejlepších tradic humanismu, byly často paradoxně vystřídané formálně stejnými změnami podle ideálů zcela opačných ať zjevně či skrytě.

Je pochopitelné, že se dnes u nás živě diskutuje veřejně o tématech, o nichž se dříve mluvit nemohlo. Probírá se křesťansko-humanistická tradice evropského myšlení, filozofické a morálně politické otázky, uvažuje se o poslání inteligence či intelektuálů v politice. To vše se děje ve vyspělých zemích Západu také, ale s menší intenzitou než u nás, na pozadí fungujícího systému moderní společnosti. To, že československý vývoj vzbudil tak obrovský zájem intelektuálů v těchto zemích, bylo způsobeno také tím, že postavení a role intelektuálů v Československu byla a je něčím neobvyklým. Intelektuálové dnes musí řešit úkoly, na které nejsou odborně připraveni a v jistém smyslu jsou cizí jejich bytostné orientaci životní i sociální. Je to jistě přechodné období, po kterém bude následovat příchod nových lidí do politiky, lépe připravených a věcněji zaměřených. Podněty, které dnes přinášejí do současného politického života jsou sice originální, ale jejich reálné prosazení závisí, stejně jako tomu bylo dříve, na vlastnostech konkrétní sociální struktury. V politickém životě platí více než kde jinde Goethovo "šedá je teorie a zelený je strom života". Intelektuálům v politice se dnes "postmoderně" zelenají teorie v šedi stromu politického života.

S tradičním pojmem intelektuála je spojen určitý koncept života. Sociologicky viděno, je tato pozice vázána na určitou tradici a v moderní společnosti se výrazně proměňuje. Zůstává však jejich důležitá funkce zasahovat do veřejného mínění a mít možnost je ovlivňovat. Francouzský filozof Foucault varuje před nebezpečným pokušením, kterému se nedovedou mnozí z nich ubránit. Domnívá se, že by se intelektuálové měli zříci své tradičně profetické funkce. Tím nemyslí pouze jejich nárok říkat, co se stane, ale také funkci zákonodárců, po které tak dlouho toužili. Varuje před jejich častým sklonem říkat "tak se to musí dělat", "to je správné", "následujte mne, já jsem opora, opěrný bod vašeho pohybu". A jak shrnuje, "straší" ještě dnes v hlavách těch, kteří mluví a píší o svém poslání, modely řeckých mudrců, židovských proroků a římských zákonodárců [Foucault 1979].

Systémové přístupy ponechávají poněkud stranou témata tzv. humanistické tradice ve společenskovědní teorii nikoli proto, že by nebyla sama o sobě důležitá a významná, ale proto, že nepostihují dostatečně komplexitu vztahů moderní společnosti a její pohyb. Systémové teorie usilují o prosazení nové sémantiky, která více odpovídá strukturálnímu typu moderní společnosti.

V pokusech o obecné, co nejkomplexnější zachycení společenských změn systémovou teorií, se jednotlivé události ukazují v jiných obrysech, než při pohledu zblízka. Stejně tak je tomu při rozpoznání toho, co je třeba řešit přednostně. Humanistická tradice má jistě své opodstatnění. Úvahy o člověku a jeho postavení

ve světě a ve společnosti jsou trvale součástí filozofického myšlení. Humanitní inteligenci, která tyto problémy reflektuje, přísluší především role kritická a analytická. Samopohyb společnosti, jehož součástí je i člověk, má však své zákonitosti, které je třeba zachytit a popsat metodicky jiným způsobem. Systémové teorie se o to pokoušejí.

Teze o nutnosti "překonat" humanismus evropské kulturní tradice je neustále připomínána v systémové teorii N. Luhmanna⁸. Dochází podle něj k řadě nedorozumění způsobených setrváváním u představ společenského a politického vývoje jako postupné "emancipace" člověka. Je-li potom "reprezentativní demokracie" chápána v duchu emancipační teorie, která vychází z určitého "předobrazu", "modelu" člověka jako vzoru či ideálu, pak jsme politicky na cestě k totalitarismu⁹. Dnes nejde podle Luhmanna o "cíle", ale o vytvoření takového "stavu", situace, ve které by reprezentativní demokracie byla co nejvíce "otevřená a flexibilní". Spíše než na cíle, je třeba se zaměřit na prostředky, jak toho dosáhnout.

V moderních společnostech může podle Luhmanna znamenat demokracie jen jedno: reverzibilitu selektivních výkonů rozhodovacích procesů, udržení co možná nejširší oblasti selekce pro stále nová a rozdílná rozhodnutí [Luhmann 1987: 39]. Demokracie je v tomto smyslu jakýsi "protimechanismus", mechanismus namířený proti byrokracii a tendenci politiky omezovat "pole rozhodování". Bez tohoto mechanismu, který nově otevírá diskusi, je systém zablokovaný a běží naprázdno.

Jedním ze základních předpokladů společenského vývoje je získávání, zprostředkování a vyhodnocování informací. Informacemi je komunikován určitý smysl. Subsystémy moderní společnosti se rozvíjejí právě na bázi produkování, šíření a zpracování informací [Luhmann 1984: 191-242]. Z hlediska tradičního myšlení humanistického typu bývá tento proces označován za výraz "dehumanizace" života. Je však otázkou, jaký je smysl tohoto hodnotového posouzení, jedná-li se o pouhý popis a konstatování těžko změnitelného stavu, který vyplývá z charakteru evoluce společnosti. Proces zpracování a vyhodnocování informací v systémech práva, ekonomiky, politiky, výchovy aj. je zároveň způsobem, jak je "komunikován smysl". Jinými slovy to znamená, že se v jednotlivých systémech ustavují mechanismy řešení problémů zaměřené na to, co je v dané chvíli důležité. U vyspělejších, dokonalejších, funkcionálně diferencovanějších systémů je tento proces přesnější a rychlejší.

V poslední době můžeme pozorovat narůstající zájem o teorie postmoderní společnosti. Právě postmodernistické myšlení se vyznačuje nechutí k systémovým

⁸) Luhmann považuje za problematický pokus zachránit evropskou politickou filozofii v době, kdy máme každodenní zkušenost s radikálně se měnícími společenskými strukturami. Novodobá společnost je v tomto smyslu systémová formace bez historické paralely. Podle Luhmanna schází naší době velké, podnětné ideje podobné těm, které před dvěma sty léty uvedly do pohybu moderní státy, a o kterých se stále mluví a píše. Tyto ideje jsou sice přítomné, ale ztratily kontakt se skutečností. Jsou spíše než zdrojem naděje, příčinou neustálého rozčarování a tím, co brání pohledu na realitu.

⁹) To znamená předpoklad, kdy je určitý systém hodnot považován za jediný správný, a proto také aplikovatelný.

teoriím. Postmoderní společnost je chápána jako společnost rozčarování z modernistické snahy po vytvoření harmonicky fungujícího systému. Jsou-li dnes uplatňovány analyticko-kritické přístupy k výkladu postmoderní společnosti i u nás, pak je to počínání pošetilé. Jsme totiž ve stadiu premoderním a nikoli postmoderním. Moderní společenský systém není dosud ustaven. Postmodernistické úvahy se vztahují ke společnosti bohaté a prosperující a jsou výrazem nechuti k některým stereotypům života v ní a hledáním cesty, jak z toho ven. Jsou zamyšlením nad budoucností, výzvou k toleranci, k jiným typům sociální soudržnosti než je ten, který formoval moderní společnost evropského typu. Postmodernistická kritika odmítá uvažovat o jediném možném, univerzálním typu společnosti a vývoje. Preferují se spíše různosti, odlišnosti, "jiné pravdy", "jiné hodnoty". Je to výzva na pozadí zkušenosti moderní společnosti a týká se především kultury, smyslu lidského života, celé řady filozofických otázek, které v zemích Západu postupně jako by zcela odumíraly či přestávaly být tematizovány.

V posttotalitní společnosti však dostávají lehce karikaturní podobu. Situace, kterou odráží tato diskuse na Západě, je jiná než u nás. Hodnocením a interpretacím smyslu společenského vývoje musí nutně předcházet faktická znalost sociální reality, jejích prvků a základních vztahů. Proto spíše než sociálně kritické teorie současné moderní společnosti, jsou u nás jistě potřebnější teorie popisující základní mechanismy jejího života. Současná společnost je natolik složitá, že k jejímu pochopení nevystačíme ani s vypůjčenými či samostatně formulovanými morálně politickými nebo filozoficko-kritickými postřehy. Úkol, který stojí před společenskými vědami je mnohem širší, méně rozčileně patetický, a o to více všední. Jedním z pokusů o popis toho, co se vlastně kolem nás děje, z obecně sociologického hlediska, by mohla být i aplikace nového paradigmatu teorie sociálních systémů. Nejde přitom ani tak o vyřešení všech problémů, o sociální terapii, ale o orientaci ve složité situaci současné společnosti.

Literatura

- Foucault, M. 1979. *Dispositive der Macht*. Berlin.
- Habermas, J. 1985. *Diskurs der Moderne*. Frankfurt a. M.
- Luhmann, N. 1973. *Zweckbegriff und Systemrationalität. Über die Funktion von Zwecken in sozialen Systemen*. Frankfurt a. M.
- Luhmann, N. 1980. *Gesellschaftsstruktur und Semantik*. Frankfurt a. M.
- Luhmann, N. 1984. *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt a. M.
- Luhmann, N. (ed.) 1985. *Soziale Differenzierung. Zur Geschichte einer Idee*. Opladen.
- Luhmann, N. 1987. *Archimedes und wir*. Berlin.
- Willke, H. 1987. *Systemtheorie. Eine Einführung in die Grundprobleme*. Stuttgart.

Summary

Modernization of social life taking place in this country may be described by the system theory. Present-day system theories, those following the new paradigm, express in a specific way social reality and its dynamic variability. They are aimed at the description of structure and not at individual historical "contents". The system approach is not "explanation" of history, but a description of the principles of events of social reality.

Drawing from Luhmann's division of society types according to the differentiation in segmentary, stratificationary and functional, then functional differentiation is characteristic for modern society. Within it are advancing autonomous sub-systems (politics, economics, law etc.) and at the same time a new type of their interdependence on the functional differentiation principle develops. It is a dynamic, variable and "non-utopian" society. It is marked by frequent conflicts as a necessary part of events as well as by search of consensus.

Our society is neither modern nor post-modern, but post-totalitarian. In the modernization process the rigid, hierarchic, totalitarian society, where politics had a dominant position is gradually reduced. This leads frequently to unjustified expectations that all problems can be resolved politically, by a "miraculous therapeutical intervention". It is assumed that if an élite consisting of enlightened, morally pure, uncorrupted individuals comes to power, then everything will run smoothly. It has become clear by now, that despite all the sincere endeavor it is not successful. It is not just the failure of such individuals, erroneous are the general expectations which these people cannot meet. It is an incorrectly formulated problem.

Contemplation of the system theory produces nowadays some uneasiness in those who do not know the present state of development of the theories. In a simplified way they think that the system theories automatically prefer the whole of the system to the prejudice of the individual. They blame the system approaches for their lack of humanity. This is the consequence of thinking in terms of political systems of totalitarian type, or of the totalitarian language system, science system and economic system pretensions.

Contrary to the totalitarian conception of the system as a whole determining and preferring the interests of a whole, of the collective to the interests of the individual, the modern system theories stress the conception of systems as "a continuity of events". Systems are not "extraneous", repressive, but are developing as autopoietic or self-referring in the process of differentiation. The repressive function of a system from the aspect of the autopoietic system theories will appear where the development of the system, the evolution of society is arrested. This takes the form of advancing "ideology", goals, projects, "best models of man", ideals of society etc. such particular thesis, gradually becomes the essential element in pushing through an ideal by power, regardless of the actual conditions of the evolution.

System approaches leave somewhat aside the topics of humanistic tradition in the social science theory. It is not because these are not considered important and significant, but because they do not render fully the complexity of relations of modern society and its progress. System theories endeavor to assert new semantics corresponding more with the structural type of present-day modern society. The system is conceived as a scheme of differentiation of the social reality and the pragmatic functioning of a non-ideological, democratic society.

According to Luhmann in modern societies democracy can mean but one thing: reversibility of selective procedures of decision-making processes, holding the widest possible sphere of selection for ever new and different decisions. Democracy in this sense is a sort of "counter-mechanism", a mechanism directed against bureaucracy and the tendency of politics to restrict "the field of decision making". Without such mechanism for re-opening discussion the system is blocked and runs idle.

One of the attempts to describe what is in fact going on around us could be, from the general sociological aspect, the application of a new paradigm of the social system theory. It is not aimed at the resolution of all problems, social therapy, but orientation in the complicated situation of present-day society.